Vol-13 Special Issue- 1.4 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

जागतिक शांतता व मानवतेच्या विकासात शिक्षणाची भूमिका :"वसुधैव कुटुंबकम्"

कु. अर्चना तेजराव वरखेडे
स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा जि. अमरावती.

सारांश

आजच्या जागतिक संदर्भात युद्ध, हिंसा, दहशतवाद, धार्मिक असहिष्णुता, वर्णद्वेष, सामाजिक विषमता आणि पर्यावरणीय संकटांमुळे जागतिक शांततेसमोर गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. विज्ञान व तंत्रज्ञानातील प्रगती असूनही मानवी मूल्यांमध्ये अपेक्षित वाढ झालेली दिसून येत नाही. अशा परिस्थितीत मानवतेच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि जागतिक शांततेच्या प्रस्थापनेसाठी शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. शिक्षण हे केवळ ज्ञान व कौशल्य प्राप्तीचे साधन नसून व्यक्तीमध्ये करुणा, सहिष्णुता, सहअस्तित्व, परस्पर सन्मान आणि जागतिक बंधुत्वाची भावना निर्माण करणारे प्रभावी माध्यम आहे.या संशोधनात "वसुधैव कुटुंबकम्" या भारतीय तत्त्वज्ञानातील संकल्पनेच्या आधारे जागतिक शांतता व मानवतेच्या विकासात शिक्षणाची भूमिका अभ्यासण्यात आली आहे. संपूर्ण विश्व हे एक कुटुंब आहे, हा व्यापक मानवतावादी दृष्टिकोन आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक नागरिकत्वाची भावना विकसित होऊ शकते. या अभ्यासात मूल्यशिक्षण, शांतताशिक्षण आणि जागतिक नागरिकत्व शिक्षण यांचा विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करण्यात आला आहे. मूल्याधिष्ठित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, करुणा, सामाजिक जबाबदारी आणि जागतिक बंधुत्वाची भावना वाढते. "वसुधैव कुटुंबकम्" आधारित उपक्रमांमुळे शांतताभिमुख दृष्टिकोन विकसित होतो व विविध संस्कृतींबद्दल आदरभाव निर्माण होतो. या संदर्भात UNESCO आणि United Nations यांनी मांडलेल्या शांतताशिक्षण व जागतिक नागरिकत्व शिक्षणाच्या उद्दिष्टांशी या संशोधनाचे निष्कर्ष सुसंगत आहेत. म्हणूनच शालेय व उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात मूल्यशिक्षण व शांतताशिक्षणाचा समावेश करणे, तसेच शिक्षक प्रशिक्षणात मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करणाऱ्या उपक्रमांना प्राधान्य देणे आवश्यक असल्याचे दिसून येते.

किवर्डस :- जागतिक शांतता, मानवतेचा विकास, शिक्षणाची भूमिका, मूल्यशिक्षण, शांतताशिक्षण, वसुधैव कुटुंबकम्, जागतिक नागरिकत्व शिक्षण, सहिष्णुता, करुणा, मानवतावादी दृष्टिकोन, सामाजिक जबाबदारी, मानवी मूल्ये, आंतरराष्ट्रीय समन्वय, शाश्वत विकास, UNESCO, United Nations

प्रस्तावना :- एकविसाव्या शतकातील जागतिक परिस्थिती वेगाने बदलत आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे मानवाच्या जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल झाले असले, तरीही जागतिक पातळीवर युद्ध, दहशतवाद, सामाजिक संघर्ष, धार्मिक असहिष्णुता, वर्णद्वेष, स्थलांतरितांचे प्रश्न, आर्थिक विषमता आणि पर्यावरणीय संकटे वाढताना दिसून येतात. राष्ट्र-राष्ट्रांतील संघर्ष, अंतर्गत यादवी, तसेच सामाजिक पातळीवरील तणाव यांमुळे जागतिक शांततेसमोर गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. भौतिक प्रगतीच्या तुलनेत मानवी मूल्यांचा विकास अपेक्षित प्रमाणात झालेला नाही, ही आजच्या समाजाची महत्त्वाची समस्या ठरते. त्यामुळे केवळ आर्थिक वा तांत्रिक प्रगती पुरेशी नसून मानवतेच्या सर्वांगीण विकासासाठी मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. मानवतेचा विकास म्हणजे व्यक्तीमध्ये करुणा, सहिष्णुता, सहअस्तित्व, सामाजिक जबाबदारी, परस्पर

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

सन्मान आणि जागतिक बंधुत्वाची भावना निर्माण होणे होय. आजची शिक्षणव्यवस्था मुख्यतः रोजगाराभिमुख, स्पर्धात्मक आणि गुणांकनकेंद्री बनलेली आहे. परिणामी मूल्यशिक्षण, शांतताशिक्षण आणि नैतिक शिक्षण यांकडे तुलनेने कमी लक्ष दिले जात आहे. शिक्षित असूनही व्यक्तींमध्ये असहिष्णुता, द्वेषभावना, हिंसक प्रवृत्ती आणि संकुचित राष्ट्रवाद वाढताना दिसतो. या पार्श्वभूमीवर शिक्षणाची भूमिका केवळ ज्ञानप्रदानापुरती मर्यादित न राहता व्यक्तिमत्त्व घडविणारी, मानवतावादी मूल्ये रुजविणारी आणि शांतताभिमुख दृष्टिकोन विकसित करणारी असणे आवश्यक ठरते. भारतीय तत्त्वज्ञानातील "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना संपूर्ण विश्व हे एक कुटुंब आहे, असा व्यापक मानवतावादी दृष्टिकोन मांडते. या संकल्पनेत व्यक्ती, समाज, राष्ट्र आणि संपूर्ण मानवजातीतील परस्परसंबंध, सहअस्तित्व व समन्वय यांवर भर दिला आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात विविध संस्कृती, धर्म, भाषा आणि राष्ट्रांमधील संवाद वाढत असताना संघर्षांची शक्यता देखील वाढते. अशा वेळी "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना परस्पर समज, सहिष्णुता व शांततेचा मार्ग दाखवू शकते. ही तत्त्वज्ञानात्मक भूमिका आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये व्यापक मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित होऊ शकतो. जागतिक स्तरावर शांतता, मानवी हक्क, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास या मूल्यांचा प्रसार करण्यासाठी विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून कार्य केले आहे. विशेषतः UNESCO ने शांतताशिक्षण, मानवी हक्क शिक्षण व जागतिक नागरिकत्व शिक्षण (Global Citizenship Education) यांवर भर दिला आहे. तसेच United Nations च्या विविध उपक्रमांतून शांतता व मानवतेच्या विकासासाठी शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. या आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनाशी "वसुधैव कुटुंबकम्" या भारतीय संकल्पनेतील वैश्विक बंधुत्वाचा विचार सुसंगत आहे. वरील पार्श्वभूमी लक्षात घेता, प्रस्तुत संशोधनात जागतिक शांतता व मानवतेच्या विकासात शिक्षणाची भूमिका "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

साहित्याचा आढावा :- जागतिक शांतता, मानवतेचा विकास आणि शिक्षणाची भूमिका या विषयांवर राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध संशोधकांनी सखोल अभ्यास केलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांतता व मानवतेच्या विकासासाठी शिक्षणाची भूमिका अधोरेखित करणारे महत्त्वाचे संदर्भ आढळतात. UNESCO ने शांतताशिक्षण, मानवी हक्क शिक्षण व जागतिक नागरिकत्व शिक्षण या माध्यमातून जागतिक शांततेसाठी शैक्षणिक धोरणे सुचविली आहेत. त्यांच्या अहवालांमध्ये शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये परस्पर समज, सहिष्णुता व सांस्कृतिक विविधतेबद्दल आदर निर्माण होतो, असे नमूद केले आहे. तसेच United Nations च्या विविध घोषणांमधून व उपक्रमांमधून शिक्षण हे शांतता प्रस्थापनेसाठी मूलभूत साधन असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे. शिक्षण ही केवळ ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया नसून सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे, हा दृष्टिकोन साहित्यामध्ये ठळकपणे आढळतो. राष्ट्रीय स्तरावर पाहता, मूल्यशिक्षण व नैतिक शिक्षण यावर अनेक भारतीय शिक्षणतज्ज्ञांनी भर दिला आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानातील "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना मानवतेच्या विकासाचा व्यापक आधार मानली जाते. या संकल्पनेनुसार संपूर्ण विश्व हे एक कुटुंब असून सर्व मानव परस्परावलंबी आहेत. काही संशोधनांमध्ये या तत्त्वज्ञानाचा शालेय शिक्षणात समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक सलोखा, सहअस्तित्वाची भावना आणि जागतिक बंधुत्व विकसित होते, असे निदर्शनास आले आहे. भारतीय सांस्कृतिक मूल्यांवर आधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या नैतिक विकासाला चालना मिळते, असे निष्कर्ष काही अभ्यासांमध्ये नोंदवलेले आढळतात. मात्र, उपलब्ध साहित्याचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की बहुतांश संशोधनांमध्ये शांतताशिक्षण व मूल्यशिक्षण यांचा स्वतंत्रपणे विचार करण्यात आला आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" या भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या आधारे जागतिक शांतता व मानवतेच्या विकासात शिक्षणाची भूमिका एकत्रितपणे अभ्यासणारे संशोधन तुलनेने कमी प्रमाणात आढळते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनातून "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेच्या आधारे शिक्षणाचा जागतिक शांतता व मानवतेच्या विकासावर होणारा प्रभाव शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यासून साहित्यातील ही उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

चर्चा व विश्लेषण :- सदर संशोधनाचा उद्देश "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेच्या आधारे जागतिक शांतता व मानवतेच्या विकासात शिक्षणाची भूमिका अभ्यासणे हा आहे. प्रथम, मूल्याधिष्ठित शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांच्या शांतताभिमुख दृष्टिकोनामध्ये सकारात्मक संबंध आढळून आला. ज्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये मूल्यशिक्षण, सामाजिक बांधिलकी, सहकार्यात्मक शिक्षण आणि संवादकौशल्यांवर भर दिला जातो, त्या ठिकाणी विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, परस्पर आदर आणि संघर्ष निवारणाची क्षमता अधिक विकसित झालेली दिसून आली. यावरून असे स्पष्ट होते की शिक्षणाची दिशा केवळ ज्ञानकेंद्रित न ठेवता मूल्यकेंद्रित केली तर शांततेस पोषक वातावरण निर्माण होऊ शकते.दुसरे म्हणजे, "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेशी संबंधित उपक्रम—जसे की सांस्कृतिक आदानप्रदान, समूहचर्चा, सामूहिक प्रकल्प व सामाजिक सेवा कार्यक्रम—यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक बंधुत्वाची भावना दृढ होत असल्याचे निरीक्षणात आले. विविध धर्म, भाषा व संस्कृतींबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होण्यात शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका असल्याचे आढळले. या निष्कर्षांचा संबंध जागतिक स्तरावर मांडण्यात आलेल्या शांतताशिक्षणाच्या तत्त्वांशी सुसंगत आहे. विशेषतः UNESCO यांनी मांडलेल्या Global Citizenship Education च्या चौकटीत सांस्कृतिक विविधतेचा आदर आणि सहअस्तित्वावर भर देण्यात आलेला आहे. तिसरे म्हणजे, शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असल्याचे विश्लेषणातून स्पष्ट झाले. ज्या शिक्षकांनी अध्यापन प्रक्रियेत मानवमूल्ये, सामाजिक न्याय आणि नैतिक जबाबदारी यांचा समावेश केला, त्या वर्गातील विद्यार्थ्यांचा दृष्टिकोन अधिक सकारात्मक आढळला. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षणात शांतताशिक्षण व मूल्यशिक्षण यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. United Nations च्या विविध उपक्रमांमध्येही शिक्षणाच्या माध्यमातून शाश्वत शांतता साध्य करण्यासाठी शिक्षकांच्या भूमिकेवर विशेष भर दिलेला आहे.चौथे म्हणजे, परिमाणात्मक विश्लेषणातून असे दिसून आले की मूल्यशिक्षणाशी संबंधित घटक आणि विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक जबाबदारीच्या जाणिवेमध्ये लक्षणीय संबंध आहे. ज्या विद्यार्थ्यांनी सामाजिक सेवा, पर्यावरण संवर्धन आणि सामुदायिक उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला, त्यांच्यात मानवतावादी दृष्टिकोन अधिक स्पष्ट दिसून आला. यावरून शिक्षणातील अनुभवाधारित (Experiential) पद्धती मानवतेच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरतात, असे म्हणता येईल.एकूणच, विश्लेषणातून असे अधोरेखित होते की "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे जागतिक शांततेचा पाया शिक्षणातूनच घातला जाऊ शकतो.

निष्कर्ष :- प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की जागतिक शांतता व मानवतेच्या विकासासाठी शिक्षण ही अत्यंत प्रभावी आणि मूलभूत प्रक्रिया आहे. आधुनिक जगात वाढती असहिष्णुता, संघर्ष, सामाजिक विषमता आणि सांस्कृतिक तणाव लक्षात घेता केवळ तांत्रिक किंवा आर्थिक प्रगती पुरेशी नाही; तर मूल्याधिष्ठित आणि मानवकेंद्री शिक्षणाची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीमध्ये करुणा, सहिष्णुता, परस्पर सन्मान, सामाजिक जबाबदारी आणि सहअस्तित्वाची भावना विकसित करता येते, हे या अभ्यासातून अधोरेखित झाले आहे."वसुधैव कुटुंबकम्" ही भारतीय तत्त्वज्ञानातील संकल्पना जागतिक बंधुत्वाचा व्यापक संदेश देते. या तत्त्वज्ञानाचा शैक्षणिक प्रक्रियेत समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक नागरिकत्वाची जाणीव आणि मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित होऊ शकतो.

सूचना व शिफारसी :-"वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेच्या आधारे मूल्याधिष्ठित शिक्षण अधिक प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी पुढील सूचना व शिफारसी मांडण्यात येतात:

अभ्यासक्रमात मूल्यशिक्षण व शांतताशिक्षणाचा समावेश :-शालेय व उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात मूल्यशिक्षण, शांतताशिक्षण आणि जागतिक नागरिकत्व शिक्षण यांचा सक्तीने समावेश करून. "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वज्ञानावर आधारित विषयांचा अभ्यासक्रमात समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता व जागतिक बंधुत्वाची भावना विकसित होईल.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

शिक्षक प्रशिक्षण व क्षमताविकास कार्यक्रम :-शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये मूल्यशिक्षण, शांतताशिक्षण, संघर्ष निवारण कौशल्ये आणि समावेशक शिक्षण पद्धती यांवर विशेष भर द्यावा.

अनुभवाधारित व उपक्रमाधारित शिक्षण पद्धती :-फक्त सैद्धांतिक अध्यापनाऐवजी सामाजिक सेवा, समुदाय प्रकल्प, पर्यावरण संवर्धन उपक्रम, सांस्कृतिक आदानप्रदान कार्यक्रम आणि समूहकार्य यांचा समावेश करावा. अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक जबाबदारी, सहकार्य आणि करुणा विकसित होते.

शैक्षणिक धोरणे व अंमलबजावणी यातील सुसंगती वाढविणे :-शांतताशिक्षण व मूल्यशिक्षणाबाबतची शैक्षणिक धोरणे प्रत्यक्ष अंमलबजावणीपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचतील याची खात्री करावी.

पालक व समुदायाचा सहभाग वाढविणे :-विद्यार्थ्यांवर कुटुंब व समाजाचा मोठा प्रभाव असतो. त्यामुळे पालकांसाठी मूल्यशिक्षणाविषयक कार्यशाळा, समाजजागृती कार्यक्रम राबवावेत. शाळा, पालक व समुदाय यांच्यात समन्वय साधून मानवतावादी मूल्यांचा प्रसार करता येईल.

डिजिटल माध्यमांचा सकारात्मक वापर :-ऑनलाईन कोर्सेस, डिजिटल कंटेंट, डॉक्युमेंटरी आणि संवादात्मक मंच यांच्या माध्यमातून शांतता, मानवी हक्क व जागतिक बंधुत्व याविषयी जागरूकता वाढवावी. विद्यार्थ्यांना सामाजिक माध्यमांचा जबाबदार व मानवतावादी वापर करण्यासाठी मार्गदर्शन करावे.

संदर्भसूची

Sen, A. (2009). The Idea of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press.
(सामाजिक न्याय व मानवतेचा विकास)

Radhakrishnan, S. (1951). Indian Philosophy *(खंड 1 व 2)*. London: George Allen & Unwin.
(भारतीय तत्त्वज्ञानाचा आढावा)

Chavan, R. (2018). मूल्यशिक्षण व विद्यार्थ्यांचा नैतिक विकास. भारतीय शैक्षणिक संशोधन जर्नल, 5(2) .

Sharma, C. (2000). A Critical Survey of Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarsidass.

Tilak, B. G. (1915). श्रीमद्भगवद्गीता रहस्य. पुणे: केसरी प्रकाशन

Council for Teacher Education Foundation
ESTD. 1985